

Lipták Dorottya (Budapest)

Szeletek az „erdélyi” könyves- és sajtóvilág 19. századi történetéből
Pályáívek, generációk, tendenciák várostörténeti és vállalkozástörténeti kontextusban

A vizsgálat a „Városfejlődés Erdélyben, a Partiumban és a Bánátban 1850–1940” című, a kétezres évek közepén zajlott kutatási projekthez egy szakmaspecifikus társadalmi csoport, a könyvkereskedők, könyvkiadók és nyomdatulajdonosok pálya- és presztízselemzésével kívánt hozzájárulni.¹ Kiindulópontunk szerint az urbanizálódás és egyes kulturális jellegű iparágak és kereskedelmi szolgáltatások elterjedése, minőségi változása között kerestünk összefüggést úgy, hogy bizonyos szakmákat és azok képviselőit helyeztük a fókuszba.

A 18. század végétől a fenti szakmák első jeles nemzedékeit elsősorban a kereskedelmi, kulturális értelemben már központi szerepet betöltő Pest-Budán, az akkor fővárosnak számító Pozsonyban, valamint a jelentősebb német polgársággal bíró Győrben, Sopronban, Pécsen, továbbá a felvidéki városokban, Kassán, Selmecebányán, Rozsnyón, Lőcsén lelhetjük fel. A 19. század közepétől e városok súlya számos funkciójukat tekintve jelentősen csökkent, míg Pest-Buda az 1848-as forradalmat követő évtizedekben fővárossá nőtte ki magát. Egyes vidéki városok, mint Arad, Debrecen, Kolozsvár, Nagyvárad, Szeged, Temesvár regionális központokká fejlődtek, erőteljes kulturális szereppel. Épp ezért vizsgálat céljára az Erdély fővárosának számító, hagyományos szerepkörrel bíró Kolozsvárt, a Bánság központját, Temesvárt és a Partium dinamikusan fejlődő városát, Nagyváradot választottuk ki. A tanulmányban folyamatosan utalunk Budapestre mint országos szakmai központra, amely egyszerre lett mintaadó, követendő példa és adott esetben a vidék fejlődésére nézve gátló, korlátozó tényező.

Funkcionális megközelítés, városhierarchia: Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad

A 18–19. századi magyarországi városfejlődést középpontba állító, az elmúlt három évtizedben folytatott vizsgálatok a funkcionális szemlélet jegyében fogantak, és a központi szerepkör megállapításánál a jogállás tradicionális meghatározó szempontja mellett, a népességkoncentrációt, az iparosok, kereskedők számarányát, valamint az igazgatási és a kulturális intézményeket vonták be az elemzésbe.

A 19. század elején létező városok funkcionális meghatározására Bácskai Vera vizsgálatai az irányadók. Az 1828. évi összeíráson alapuló első vizsgálat a központi szerepkör betöltésénél elsősorban a piacközponti funkciót tekintette mérvadónak, majd ezen a bázison a vizsgálat később a városi népesség nagyságára, társadalmi szerkezetére is kiterjedt. Bácskai Vera a legfejlettebbeket jelölő elsőrendű kereskedelmi központok mellett (köztük Kolozsvár) az úgynevezett gyűjtő és elosztó központba sorolja Nagyváradot. Ebbe a kategóriába általában azok a városok tartoznak, amelyek 20 000 főt meghaladó lakossággal rendelkeztek és jelentős kereskedelmi központnak, kézműves településnek számítottak, valamint már ekkor az elsőrendű kereskedelmi központokhoz hasonlóan magasabb rendű igazgatási és egyházközponti funkciót is elláttak.² Másodrendű kereskedelmi központ minősítést kapott Temesvár, mert bár a fenti funkciókat ellátta, de kézművesipara ekkor még valamelyest csekélyebb, vonzáskörzetének adottságai szerényebbek voltak.

Beluszky Pál a 19. század végének városhálózatát vizsgáló tanulmányában megállapította, hogy a magyarországi városodásban a 19. század második felében nem következett be strukturális

¹ Ez az összegző tanulmány az eredeti kézirat nyomán készült az MTA-OSZK Res Hungaria Librariae Kutatócsoport projektjének keretében.

² BÁCSKAI Vera, NAGY Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Bp., 1984; Uő, *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején*, Bp., 1988, 7–11, 30–45; Uő, *Városfejlődés és városhálózat Magyarországon a 19. században = Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*, szerk. ANGI János, BARTA János, Debrecen, 2000, 125–132.

áttörés, a folyamat továbbra is túlnyomórészt agrárjellegű országban zajlott. A városhálózat azonban új arcot öltött magára, amelynek átformálásában ő magyar karaktervonásként a növekvő állami beavatkozást véli megtalálni, az adott városban a közigazgatási-állami funkciók megtelepítését, a katonai állomáshelyek létesítését, az állam által befolyásolt és olykor vezényelt vasútépítést és ipartelepítést. A városhálózatot elsősorban a városhierarchia oldaláról vizsgálta, a város központi funkciói (közigazgatási-adminisztratív, kereskedelmi, pénzügyi, forgalmi, ipari, oktatási és kulturális) és intézményei (mintegy 75 típus) gyakorisági sorrendjét alapul véve. A városhierarchia csúcán az úgynevezett regionális központok helyezkednek el, ahol a jogállás, valamint a funkció és a „társadalmi viszonyok” (foglalkozási szerkezet, legnagyobb adózók száma) egymással összhangban állnak. A századfordulóra tíz magyarországi város sorolandó ide: Zág-ráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged, Kassa, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Arad. A városi funkciók mennyiségi értékei alapján teljes értékű és részleges regionális centrumokat különböztetett meg. Az előbbi kategóriába nyert besorolást Kolozsvár, az utóbbiba Nagyvárad és Temesvár.³

A két vizsgálat eredményét egymásra vetítve már az első pillantásra szembeszökik, hogy Bácskainál az 1828-ban elsőrendű központi szerepkörű városokként megnevezettek és Beluszkynál 1900-ban a hierarchia csúcán elhelyezett városok között jelentős egyezés tapasztalható. Bár a sorrend természetszerűleg változik, hiszen a komplex szempontrendszerben más és más volt az indokolt irányadó tényező (mezőgazdasági-kereskedelmi, illetve polgári-igazgatási), de annyi megállapítható, hogy a századfordulói városhálózat vezető állományához tartozók döntő többsége már a század első évtizedeiben is központi szerepkört töltött be. Érvényes ez Kolozsvárra éppúgy, mint Temesvárra és Nagyváradra. Mindez arra utal, hogy a magyarországi városállomány és a városfejlődés esetében a felső szinteken minden gátló tényező ellenére beszélhetünk valamilyen mértékű szerves fejlődésről, ha ez természetesen nyugat-európai mértékkel nézve meglehetősen viszonylagosnak is tűnik.

Nézzük meg röviden a század második felére tekintve, mit takar ez a hierarchia? Melyek azok a szempontok, amelyek a vizsgált városok helyzetét, lehetőségeit, bővülését közvetlenül befolyásolták, miközben maguk is átalakuláson mentek keresztül, és amelyek a városok társadalmának átalakulását és urbanizálódásának gyorsuló ütemét segítették. Célunk, hogy az általunk vizsgált szakmák képviselőit az adott közegben elhelyezhessük. Nem szükséges itt bizonyítanunk, hogy az urbanizálódás, a polgárosodás, az iparosodás, a hitelviszonyok, az infrastruktúra fejlődése, a demográfiai változások között milyen korrelációs együtthatók működnek. Elegendő néhány elemet mint bizonyos társadalmi és közigazgatási tényezőt kiemelve erre utalást tennünk.⁴

Etnikai-felekezeti összetevők, foglalkozási szerkezet

A városi lakosság etnikumai közötti összefüggést kutatva a különbségek jól érzékelhetők. A török alatt elnéptelenedő Bánátban és középpontjában, Temesváron több hullámban került sor elsősorban birodalmi német, főként katolikus, illetve örökös tartományokbeli és magyarországi német városokból származó parasztok és kézművesek betelepítésére, amely folyamat az 1760–1780-as évek alatt érte el tetőpontját. Temesvár a századfordulón túl is őrizte németes jellegét. Az 1910-es népszámláláskor a lakosság 43,6%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, bár számarányuk évtizedről évtizedre csökkent a magyarok javára, akiknek száma elérte a 39,4%-ot.

³ BELUSZKY Pál, *A polgárosodás törékeny váza: Városhálózatunk a századfordulón*, Tér és Társadalom, 1990/3–4, 13–56.

⁴ *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1916 (Új sorozat, 61), 33–35; THIRRING Gusztáv, *Magyar városok statisztikai évkönyve*, Bp., 1912, 225; GYÁNI Gábor, *Iparosodás és urbanizáció Magyarországon = Kőfallal, sárpalánkkal...*, szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, 1997 (Rendi társadalom–polgári társadalom, 7), 20–21; BELUSZKY, *A polgárosodás...*, i. m., 4. táblázat, 24; EGYED Ákos, *Falu, város, civilizáció*, Bukarest, 1981, 290–291; *Temesvár szabad királyi város statisztikája 1898. évben*, szerk. GEML József, Temesvár, 1900, 31–32; FLEISZ János, *Város, kinek nem látni mását*, Nagyvárad, 1997, 6–10; BELUSZKY Pál, *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej?: A főváros és az ország – történeti-földrajzi áttekintés*, Gödöllő, 2014, 52–90.

A város lakosságának 10,4%-át tették ki a románok és 4,8%-át a szerbek. A magyarság növekedésének forrásai a német és a túlnyomórészt neológ zsidó lakosság akkulturációs törekvéseivel hozhatók összefüggésbe. Etnikai-felekezeti szempontokat kombinálva a foglalkozási szerkezettel – jobb híján az 1910-es népszámlálás még meglehetősen elnagyolt kereső foglalkozású kategóriáit alapul véve – megállapítható, hogy a törvényhatósági jogú városok közül a bányászatban, iparban és kereskedelemben, valamint a közlekedésben foglalkoztatottak számát tekintve az összkereső népességben a fővárost Fiume (65,5%) megelőzi, de Győr és Pozsony mellett igen előkelő helyen találjuk Temesvárt és Nagyváradot is (55,4, illetve 52,9%). Esetükben közismerten magas a kereskedelmi és hiteléletben és az iparban foglalkoztatott zsidók száma, mindenképp az önálló keresők és a tisztviselők körében. A kiemelkedő nagyváradai mutatók betudhatók annak is, hogy az országos emancipációs folyamatot messze megelőzve a város már az 1740-es évektől segítette az izraeliták letelepedését és gazdasági térnyerését, fokozatos integrálódásukat a helyi társadalomba, s ezáltal válhattak a város modernizációjának motorjává. A nagyváradai zsidóság több mint 90%-a már 1880-ban magyar anyanyelvűnek vallotta magát. Vagyis az etnikai, nyelvi, kulturális és felekezeti keveredés az előzőekben felvázoltak értelmében úgy tűnik, nem hátráltatta, hanem kifejezetten segítette a városban és vonzáskörzetében kibontakozott gazdasági és társadalmi modernizációs folyamatokat, hozzájárult a benne résztvevők homogenizációjához és integrációjához, a modern városi polgárság megteremtéséhez.⁵

Az etnikai, felekezeti, foglalkozási szerkezet összefüggéseit tovább boncolgatva fontos tényező Kolozsvár esetében a közszolgálatban alkalmazottak és az értelmiségiek részesezése a város kereső népességén belül. Kolozsvár tradicionálisan magyar városnak tekintendő, hiszen 1910-ben lakóinak 81,4%-a magyar, 12,4%-a román anyanyelvű. Kolozsvár, a regionális centrumok közül a fővárost és Zágrábot leszámítva, potenciálisan az ország leginkább értelmiségi városának minősült, ahol az állami, vármegyei és városi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, a közegészségügyben, az egyházi hivatalokban, az oktatási, tudományos intézményekben, a szabad művészeti ágakban a legtöbb kultúrára és civilizációra fogékony ember összpontosul. Egyre jobban felzárkózik Nagyvárad, főként a kereskedelmi és hiteléletben összpontosuló jelentős magántisztviselői réteggel (6,2%). Valamelyest kisebb a köztisztviselői, közalkalmazotti, értelmiségi réteg súlya Temesváron, de a magánalkalmazotti tisztviselő réteg nem elhanyagolható aránya miatt, országos viszonylatban az élmezőnyben helyezkedik el (5,3%). Ezek a mutatók új értelmezést kapnak, ha összehasonlítjuk például az ország második legnagyobb népességével rendelkező várossal, Szegeddal, amely az adminisztratív-kulturális szerepkörre utaló mutatók alapján a regionális centrumok rangsorában az utolsó helyre szorul (3,5%).⁶

Közigazgatási, urbanizációs, kulturális tényezők

A modernizáció, urbanizáció jellege mindenütt a közigazgatás egységesítésével mint segítő és gátló tényező egyaránt összefüggésbe hozható. Temesvár példáján ezt plasztikusan végig tudjuk követni. Ennek kezdőpontja a pozsareváci békét követően a térség Bécs általi közvetlen katonai

⁵ BERKESZI István, *Temesvár szabad királyi város monographiája*, Temesvár, 1900, 47–48, 82–90; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1920 (Új sorozat, 64), 128–133; BORSI-KÁLMÁN Béla, *Polgárosodott nemes, avagy (meg)nemesedett polgár*, Pécs, 2002, 57–63; KARÁDY Viktor, *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás: Tanulmányok*, Bp., 1997; VICTOR NEUMANN, *Istoria evreilor din Banat*, Bukarest, 1999; LAKOS Lajos, *A váradai zsidóság története hiteles levéltári adatok alapján*, Nagyvárad, 1912, 92–93, 126–128; CSÍKI Tamás, *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*, Bp., 1999, 17–23, 52–60, 126–130.

⁶ Vö. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 64. köt. i. m., 52–54, 216, 278–279, 310–316; *Magyar Statisztikai Közlemények*, Bp., 1904 (Új sorozat, 2), 30–31; THIRRING, i. m., 132; BELUSZKY, *A polgárosodás...*, i. m., 3. táblázat, 22; EGYED, *Falu, város, civilizáció*, i. m., 288–289; UŐ, *A korszerűsödő Kolozsvár három évtizede (1867–1900) = Kőfallal, sárpalánkkal...: Várostörténeti tanulmányok*, szerk. NÉMETH Zsófia, SASFI Csaba, Debrecen, 1997 (Rendi társadalom-polgári társadalom, 7), 93–96; CSÍKI, i. m., 79–87; *Erdély története*, szerk. SZÁSZ Zoltán, 3. Bp., 1986, 1604–1615; MAKAI Zoltán, PÁSZTAI Ottó, *Nagyvárad ipartörténete*, Nagyvárad, 2008, 15–18; LÖWY Dániel, *Az úri város zsidó lakosai: A nagyváradai zsidóság története*, Bp., 2015, 40–41, 49. A virilis-jegyzékek alapján a legtöbb adófizetők vizsgálata: GYÁNI Gábor, *A középosztály és a polgárság múltja különös tekintettel a dualizmus kori Erdélyre = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, szerk. PÁL Judit, FLEISZ János, Csíkszereda, 2001, 169–172.

irányítás alá vonása Temesi Bánság névvel. Ekkor számos civilizációs kezdeményezés indult el, mint az elvadult területek rendezése, a mocsarak lecsapolása, a Bega szabályozásának elindítása, az első manufaktúrák létesítése, a telepítések megkezdése. 1790-ben Temesvár ismét szabad királyi város rangjára emelkedett. A bánáti kamarai uradalom kisebb birtokokra tagolva kiadásra került, ami túlnyomórészt kormányzati tisztviselők, gazdag kereskedők kezébe jutott, kialakult az új bánáti földbirtokos osztály. A terület igen korán, az ötvenes években vasúthoz jutott. A kereskedelem és ipar révén megindult a belső tőkefelhalmozás. A kereskedelmi tőke az 1860–1870-es évektől az iparban talált beruházásra (szeszipar, malomipar, fa- és építőanyagipar), így vált a város az 1880-as évektől a magyar gyáripar egyik meghatározó centrumává. Temesvár adminisztratív központi szerepkört is betöltött, majd a Vajdaság és Bánság felszámolásával (1860) ismét Temes megye székhelyévé vált. A kiegyezést követően a város vezetése országosan élen járt a különböző civilizációs és infrastrukturális beruházások alkalmazásában, amihez külföldi tőke is hozzájárult.⁷ Ezek a kihívások a század utolsó évtizedében Temesvárt iskolavárossá is tették. A város társadalmában, a legnagyobb adózók listáját tekintve, elsősorban az iparos, illetve a kereskedő, vállalkozó polgárság dominált.

A Kolozsvár urbanizációjára hatással lévő, az ipari forradalom beköszöntéig döntő közigazgatási mozzanatként kell kiemelnünk az erdélyi főkormány székek visszatelepülését Nagyszebenből, 1790-ben. Ettől kezdve tudta a város az erdélyi országrészek feletti fővárosi funkcióit ismét gyakorolni és a hagyományos városi-polgári intézményeit új funkcionális feladatokkal ellátni. Mint az erdélyi országgyűlések színhelye politikai és társadalmi központtá vált és bár nem konfliktusoktól mentesen, de ráállt egy magasabb civilizációs, fogyasztói, művelődési pályára.⁸ A város életében az iparfejlődés jelentőségét nem lehet elvitatni, de országos gazdasági centrummá nem tudott válni. Kolozsvár legnagyobb ereje a kiegyezést követően kulturális-szellemi örökségében, három nagy kollégiumában, iskoláiban, színjátszásában, városlakó elit értelmiségében rejtett. Erre a bázisra alapozódva rajzolódott ki modern arculata. 1872-ben itt létesült az ország második tudományegyeteme négy fakultással, klinikai tömbbel, iskolaváros jellege kiemelkedő. Kolozsvárt elsősorban mint közigazgatási, oktatási, kulturális központot tartjuk számon, jellegét meghatározó középosztályi közhivatalnokai, tisztviselői, értelmiségi réteggel.

Nagyvárad és a Partium a török uralom alól felszabadulva szintén Habsburg katonai közigazgatás alá került, majd a város helyzetét a váradai káptalannal kötött 1722-es accorda rendezte egy időre. Az úgynevezett protoindusztriális korban az 1828-as összeírás szerint a városok rangsorában Várad mint szabad királyi város a 19. helyet foglalta el. Ellentmondásai ellenére az abszolút birodalom modernizációt szolgáló centralizációs rendszere, amely 1849 végén rendeleti úton egységesítette a négy városrészt, hosszú távra segítette a település gyors ütemű városiasodását. Nagyvárad az abszolutizmus éveiben helytartósági kerületi központként működött, Észak- és Dél-Bihar, Arad, Csanád, Békés, Szabolcs és Szatmár megye tartozott fennhatósága alá. Nagyvárad 1870-től törvényhatósági jogú város. A városrendezés fellendülő szakasza a kiegyezéstől a kilencvenes évekig követhető, és az első világháborúig tartó időszak a nagyváradai urbanizáció virágkorát jelentette.⁹ Az utolsó békeévben induló tanévkor az iskolahálózat az egyetemi képzés kivételével valamennyi szinten képviselve volt. A három várost összevetve

⁷ SZÁSZ Zoltán, *A magyar Manchester*, História, 1992/1, 15–19; Johann PREYER, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvar*, Temesvár, 1853, 64–66; LENDVAI Jenő, *Temesvár város közigazgatási leírása*, Bp., 1908; BERKESZI, *i. m.*, 40–51; BÖHM Lénárt, *Dél-Magyarország vagy Az úgynevezett Bánság különös történelme*, 3, Pest, 1867, 431–433.

⁸ SONKOLY Gábor, „...édes Hazánknak ezen első Magyar fővárosa...”: *Az átmenet problémái: Kolozsvár 1790–1848 között = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, *i. m.*, 122–130, 138–142; *Erdély története*, szerk. SZÁSZ, *i. m.*, 1280–1289; JAKAB Elek, *Kolozsvár története*, 3, Bp., 1888, 968–990; KÖVÁRI László, *Kolozsvár szabad királyi város lakosai és lakásai az 1869–70-ki népszámlálás szerint*, Kolozsvár, 1870, 35; EGYED, *Falu, város...*, *i. m.*, 96–98, 109–115; PÁL Judit, *Unió vagy „unificáltatás”? : Erdély uniója és a királyi biztos működése (1867–1872)*, Kolozsvár, 2010, 223–250.

⁹ KÖSZEGHY József, *Nagyvárad város közintézményeiről és közműveiről*, Nagyvárad, 1913; LAKOS Lajos, *Nagyvárad múltja és jelenéből*, Nagyvárad, 1904, 265–270, 288–290; FLEISZ János, *Nagyvárad közigazgatási egységesítése (1850) és fejlődésének néhány sajátossága a XIX–XX. században = Erdélyi várostörténeti tanulmányok*, *i. m.*, 254–268; FLEISZ, *Város...*, *i. m.*, 86–110.

Nagyvárad mutatja a legkiegyensúlyozottabb jelleget. Kulturális, oktatási központi funkciói ugyancsak a reformkorra, sőt az előző század végére nyúlnak vissza. A vállalkozói polgárság, azon belül is a kereskedői, valamint az értelmiségi réteg egyaránt a város jellegét meghatározó vezető szerepet töltött be.

Az eredmények a számok nyelvére is lefordíthatók. Nagyvárad a regionális centrumok közül a huszadik század első évtizedére a harmadik legtöbb írni-olvasni tudó város lakót (75,4%) mondhatta magáénak, a fővárost leszámítva, tradicionálisan Pozsony és az előretörő Pécs előzte meg. A növekedés dinamikája Temesvár esetében is kézzel fogható. De ha a differenciáltabb tudást, a magasabb ismereteket eláruló mutatókat vizsgáljuk, vagyis a középiskola bizonyos osztályaiban végzetek arányát a városi lakosság egészéhez viszonyítjuk, akkor országos viszonylatban, a regionális centrumokat tekintve, valamint a régió belül, Kolozsvár egyaránt kiemelkedik. Ez igaz a négy osztályt végzettekre, ami egyben szocializációs határvonalat jelöl, éppúgy, min a hat és a nyolc osztályt végzetteket tekintve. 1910-ben Kolozsvárt csak Zágráb előzte meg és Kassa tudott hasonló eredményeket felmutatni. Ezzel tartott lépést Temesvár és Nagyvárad is.¹⁰

A fenti folyamatok arra engednek következtetni, hogy az a vállalkozó, aki erre a fejlődési pályára ráálló kereskedelmi, iparúzó tevékenységet kívánt folytatni, egyben bizonyos kulturális feladatot ellátni – nevezetesen könyvkereskedelemmel, kiadással és nyomdászattal foglalkozni – helyesen kalkulált: az 1867-es kiegyezés nyomán létrejövő liberális törvénykezési alap, az iparúzás és kereskedelem bekövetkező szabadsága, a gazdasági klíma, és a tovább élő tradíciók biztatónak tünnek.¹¹

A könyvesszakma: pályáívek és a modernizáció az 1860/1870-es években

A kereskedelmi és iparkamarai jelentések, továbbá a könyvkereskedelmi jegyzékek alapján mind a cégek számát, üzleti forgalmát, mind az általuk kiadott művek számát tekintve Magyarországon, Erdélyt és Horvátországot is ideértve, 1875-ben 104 helységben 243 könyvkereskedésről tudunk. Számuk a század második felétől folyamatosan növekedett, mégis, a korabeli szakírók szerint még 1868-ban is bátor vállalkozónak számított, aki vidéken, 10–20.000 lakosú városban könyvesboltot akart fenntartani. A forgalmazási és megélhetési nehézségek ellenére láthatjuk, hogy az országban az ilyen nagyságrendű települések le vannak fedve. Könyvterjesztéssel és kiadással is foglalkozó cég a vidéki Magyarországon (Horvátországgal együtt) 1878 végén az ország 113 helységében lelhető fel, ebből négy Nagyváradon, kettő Kolozsváron, négy Temesváron. Egy városban négynél több cég tevékenységéről csak Pozsony (8), Pécs (6), Kassa és Versec (4) esetében tudunk, bár számuk rövid távon is fluktuált.

Országos viszonylatban a legnagyobb forgalmat lebonyolító első 20 cég között (bizományosi és saját kiadványok) Buzárovits esztergomi kereskedésén kívül nem találunk vidékit. A 20–30. hely között fedezhetjük fel Maurert Kassáról, Wajditsot Nagykanizsáról, Csáthyt és Telegdit Debrecenből, Steint Kolozsvárról. Megerősítik ezt a tételt azok az adatsorok, amelyek a könyvet kiadó könyvkereskedők és a nyomdászok számát mutatják főváros és vidék viszonylatban (1877). Az arány első pillantásra nem tűnik olyan rossznak, 38: 29, de ha figyelembe vesszük, hogy közülük hány adott ki az adott évben három vagy ennél kevesebb könyvet, akkor a vidék hátránya szembeszökővé válik. A 29 vidéki cégből 21 ide sorolandó. Az általunk vizsgált városok közül egyedül Kolozsváron Stein szerepel négy saját kiadvánnyal. Az országban zajló modernizációs folyamat jellege jól leképezhető a kiadványok összetétele által. Míg az 1850–1860-as években, a század első felének trendjéhez hasonlóan, a szépirodalom dominál, és a vallásos irodalom tartja magát, addig a kiegyezést követően az ország közigazgatási egysé-

¹⁰ Vö. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 64. köt., i. m., 166–169, 180; Sós Endre, *A nagyváradai zsidók útja*, Bp., 1943, 36–37; MÓZES Teréz, *Várad zsidók*, Nagyvárad, Literátor, 1995, 108–112.

¹¹ A törvényi szabályozásról és könyves világbeli hatásáról: LIPTÁK Dorottya: *Kihívások és vonzások: Heckenast könyves vállalkozásainak története és pályáíve az egyéni vállalattól a részvénytársaságig = A vállalkozó és a kultúra*, szerk. Uő, Bp., 2012, 66–67, 76–77.

gének helyreállításával fellendült a jogi-közigazgatási irodalom, minden szakmának kialakult a speciális szakirodalma és az 1868-as népiskolai törvény hatására ugrásszerűen megnőtt a tankönyvkiadás – túlnyomó többségében magyar nyelven. A fejlődés minden téren kézzelfogható, de nem egyenes ívű.¹²

A vizsgálat 29 cégre terjedt ki, ebből villantunk fel néhány karakteres példát. Kolozsváron a Tilsch és Fia cég, valamint Stein János könyvkereskedő, könyvkiadó Barra Gábor tradícióit vitte tovább. Stein 1835-től dolgozott Barra Gábor könyvkerekedésében, majd Barra halálát követően gyakorlatilag ő vezette az üzletet, Barra özvegye mellett társtulajdonosá vált. Élénk bizományosi kereskedelmi forgalmat bonyolított le, sőt a vidéki könyvkereskedőkre ekkor még egyáltalán nem jellemzően 1843-tól külfölddel is közvetlen bizományosi kapcsolatot tartott fenn: Lipszében Friedrich Ludwig Herbiggel, Bécsben Konrad Adolf Hartlebennel. Üzlete kezdetől magasabb szellemi igényeket elégített ki, főleg tudományos könyveket, ezenkívül ifjúsági irodalmat, regényeket és antikvár könyveket egyaránt forgalmazott. Az 1840-es évektől önálló kiadói tevékenységet is folytatott. Cserepartnerei a főváros vezető kiadói, azaz Emich, Heckenast és Geibel. Német gyökerei ellenére a forradalom alatt aktívan tevékenykedett, úgy is mint nemzetőr és mint kiadó. Az ekkor már Lipszében működő Wigand Ottó és Philipp Reclam, valamint a hamburgi Hoffmann és Campe által kiadott magyar forradalmi röpiratokat titokban terjesztette. Ebben az évben lett a református kollégium kő- és könyvnyomdájának bérlője is. Az abszolutizmus idején nehézségek árán, de üzletmenetét tovább tudta fejleszteni. 1855-től a könyv- és zenemű-kereskedés, valamint az antikvárium egyedüli tulajdonosa lett. Kölcsönkönyvtárát, 1876-ig papír- és írószer-kereskedést is fenntartott. Az 1860-as évek második felében teljesedett ki vállalkozása, nyomdászként és kiadóként egész Erdély-szerte ismertté vált, elsősorban mint a református egyházi irodalom kiadásának specialistája. Egy ideig a *Kolozsvári Közlöny* és a *Magyar Polgár* kiadója is. Ezenkívül tudományos műveket, ifjúsági és szépirodalmat, számtalan tankönyvet jelentetett meg, 1864-ig összesen 345 kiadványt – köztük néhány kiemelkedő munkát is, mint Mikó Imre *Erdélyi történeti adatok* és Kriza János *Vadrózsák* című műve. Bizományban főleg magyar nyelvű munkákat, idegen nyelvűek közül kizárólag német műveket tartott. Könyvkereskedése a város főutcáján, a Középutcán volt található, amely a város életében évtizedekig fontos szellemi találkozóhelynek – vagy „szellemi kocsmá”-nak, ahogy Gyulai Pál nevezte – számított. Az Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtárosa címet joggal viselte, hiszen egész Erdély közművelődésének egyik meghatározó személyisége volt. Évtizedekig családi és magánkönyvtárak, kaszinói könyvtárak, olvasóegyletek, iskolai és népkönyvtárak szállítója. Az 1870-es években a nyomdát két gyorsajtóval és 2-2 kézi vas- és fasajtóval működtette. A nyomda virágzása halálával (1886) megszakadt, veje, Ormós Ferenc csődhelyzetbe juttatta, majd új bérlőt kapott és az 1890-es évektől részvénytársasági formában működött tovább. Könyvkereskedését és kiadóját fia, Stein Gábor, majd a század elején unokája, Stein Gusztáv sikeresen vitte tovább, aki a magyar királyi egyetemi könyvtárosa címet viselte.¹³

A gazdasági dinamizmust és az új társadalmi-etnikai csoportok térnyerését érzékelhetjük a temesvári könyves vállalkozók pálya- és üzletmenetét követve. A városban az izraelita Magyar

¹² Az összevetésben alapvetően a Corvina 1879-től közétett adatsoraira és Varga Sándor összesítéseire támaszkodunk, amelyek csak a magyar nyelvű, kereskedelmi forgalomba kerülő könyvekre vonatkoznak. Bizonyára más lenne a sorrend, ha bevonnánk a vizsgálatba az egyéb kiadványokat, periodikákat, amelyek a vidéki vállalkozók tevékenységének jelentős részét képezték, de az országos tendenciát ez nem kérdőjelezi meg. VARGA Sándor, *A magyar könyvkereskedők egyletének alapítása*, Bp., 1980, 42–43, 73–76, 122, 147–153.

¹³ Ferenczi tévesen a református kollégium nyomdájának bérletét 1855-től datálja. A Kolozsvári Állami Levéltárban megtaláltuk a nyomda haszonbérletbe történő átadásának jegyzőkönyvét, amely 1848. október 1-jei keltezésű. Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei Fiókja (a továbbiakban: RNL Kolozsvár), a Református Kollégium Kolozsvár Nyomdászati iratok, 1808–1848. Fond 289. Dos. 192; Erdélyi Református Egyház Levéltára (a továbbiakban: ERE Levéltár), a református kollégium nyomdájával kapcsolatos iratok. Stein idején 1868/370, 1868/2415, 1875/362, 1884/1124, 1901/1440, 1901/4309, 1902/50, 1902/4268; Deutsches Bucharchiv Leipzig (a továbbiakban: DBSM) GR/B. 281, 279; FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története*, Kolozsvár, 1896, 100–103; *Stein János könyvjegyzéke (1835–1883)*, Kolozsvár, 1883. 46 oldalon jelent meg és a saját kiadású, valamint bizományosi könyvei felölelik a könyvészet valamennyi területét; *A kölcsönkönyvek névsora Stein Jánosnál*, Kolozsvár, 1875; JAKAB, 8. jegyzetben *i. m.*, 3. köt., 968.

Menáchem az ötvenes években még csak papírkereskedést tudott fenntartani, utódai József és Salamon már könyvkötő műhelyt, könyvnyomdát két gyorssajtóval, egy kézi és egy úgynevezett Amerikai sajtóval, vonalzóintézetet két vonalzógéppel, valamint könyomdát is üzemeltettek.¹⁴ Termelési kapacitása évi 36 millió nyomtatott ív 216.000 forint értékben, amiből az 1880-as évek elejére évi 100 000 forintot realizáltak. Egy faktort, egy gépmestert, 25 szedőt, négy könyvkötőt és tanoncokat alkalmazott. Testvérével üzletkörét már egész Erdélyre és részlegesen Szerbiára, Romániára és Törökországra is kiterjesztette. Elsősorban nyomtatványok és üzleti könyvek speciális szállítója. Erdemeiért a szerb király Takova-renddel tüntette ki, a bécsi világkiállításon elismerésben részesült, a temesvári iparosok takaré- és hitelegyletének igazgatója volt, akinek azonban főleg sajtókiadványai érdemelnek figyelmet. Nála nyomták a *Temesvarer Lloydot*, a *Temesi Lapokat*, majd utódját, a *Délmagyarországi Lapokat*. Ez a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság területén az első jelentős magyar nyelvű politikai-közgazdasági hetilap, amely Temes, Torontál, Krassó és Szörény megye politikai-gazdasági és egyházi elitjének anyagi támogatásával jött létre. Egy időben a Magyar testvérek a lapot tulajdonosokként is jegyezték. Fővárosi mintára jó nevű szerkesztők irányították, úgymint Áldor Imre, majd Tábori Róbert, írt bele Porzsolt Kálmán és az ifjú temesvári ügyvédjelölt, Herczeg Ferenc is. A lap cikkeivel, felhívásaival tevékenyen járult hozzá a magyar színészet délvidéki meggyökereztetéséhez, s felkarolta a közművelődési egyletek megalapításának ügyét. Azonban Magyar Salamon cégét is utolérte a családi vállalkozások egyik csapdája: utódai, özvegye és fia nem tudták megfelelő színvonalon tovább irányítani, és 1891-ben megszűnt tovább létezni.¹⁵

Az 1870-es években a város gazdasági pezsdülésével Nagyváradon is erősödött a konkurenciaharc, s olyan, több generáción át megbízható szolid vállalkozások nem bírták a versenyt, mint az 1808 óta működő Tichy cég. A győri születésű Hügel Ottó személyében új típusú, dinamikus vállalkozó jelent meg. A szabadságharc leverése után a könyvkereskedői mesterséget Bécs jó nevű könyvkereskedésében, Jaspers özvegyénél tanulta ki, aki ez időben bátyjával, Eduard Hügellel társas céget vezetett, majd segédként működött Pesten Emichnél, Brünbnen Karafiat könyvkereskedésében, majd ismét Bécsben. Debrecenből Csáthy Lajos üzletéből került át Nagyváradra, 1861-ben. Elsőként Moll Gusztáv litográfiai üzemét és Demjén József könyv- és papírkereskedését vette meg. Némi huzavona után helytartótanácsi engedéllyel, a koncesszió letétele után, könyv-, zenemű- és műkereskedést nyitott a belvárosban. Kezdetektől fogva nemcsak Pesten Ráth Mór révén, hanem Bécsben Eduard Hügellel és Lipcsében Franz L. Herbiggel közvetlen bizományos kapcsolatba lépett.¹⁶ Üzletmentét az évek folyamán jelentősen bővítette, és komoly költséggel 1868-ban könyvnyomdát alapított. Hügelé a városban az első olyan nyomda, melynek felszereltsége, gépeinek, betűkészletének értéke felvette a versenyt a fővárosiakkal.¹⁷ A nagyváradi írók, hírlapírók már helyben nyomtatták műveiket.

Ez a technikai bázis tette lehetővé legnagyobb vállalkozásának beindítását, a *Nagyvárad* című napilap megjelentetését. Ezt megelőzően azonban az innovatív szellemű Hügel már két lapot alapított. Az 1860-as évek elején a politikai légkör átmeneti enyhülésével, az urbanizált életforma terjedésével a városi és megyei tisztviselőréteg, és a táguló iparos-kereskedő polgárság mindjobban igényelte az országos, de főként a helyi eseményekről való közvetlen tájékoztatást. Ekkor indult a megye egyetlen lapja, a *Bihar*, de még csak kétheti megjelenéssel (a *Debrecen-*

¹⁴ A kiegyezés teremtette meg a zsidóság emancipációját, a teljes egyéni és kollektív jogbiztonságot. Mint ismeretes, addig ki voltak zárva az ingatlanszerzésből, a céhes iparüzésből, közhivatal viseléséből. Így tevékenységük főként a kereskedelemre, az értelmiségi szakmák közül az orvoslásra és a jogi pályákra korlátozódott. Ugyanakkor az e pályák során felhalmozódott szakmai-kereskedelmi ismeretek, a tőke és a vallási eredetű műveltség lehetővé tette számukra új érvényesülési technikák kidolgozását, gyors és eredményes alkalmazását. Különösen érvényes ez az úgynevezett féllérmiségi-félművészi szakmák esetében, mint a nyomdászat, a könyv- és újságkiadás.

¹⁵ BERKESZI István, *A temesvári könyvnyomdászat és hírlapirodalom története*, Temesvár, 1900, 25–27, 119–129; Felix MILLECKER, *Geschichte des Buchdruckers und Zeitungslesens im Banat 1769–1922*, Weißkirchen, 1926.

¹⁶ DBSM Archiv. Lipcse GR/H. 1620, 1940; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IV, Bp., 1896, 1485–1486; *Nekrológ*, Nagyvárad, 1890/81, 1; INDIG Ottó, *A nagyváradi újságírás története*, Nagyvárad, 1999, 25–29.

¹⁷ A Heckenast cég régi berendezését vették meg, darabját 25–100 forintért. LIPTÁK, *i. m.*, 91.

Nagyvárad *Értesítő*t mint száraz közlönnyt leszámítva). A Schmerling provizórium alatti betiltás nem ártott Hügelnek, hiszen 1865-ben újra indította a lapot. Majd váltott, és jogutódként megjelentette a szabadabb szellemű, függetlenebb szerkesztett Deák-párti szellemiségű *Nagyvárad* *Lapokat*. Ekkor még mindkettőt a Tichy-féle nyomdában állították elő.

Egyértelmű üzleti sikert, társadalmi elismertséget a harmadik újság, a *Nagyvárad* (1870–1944) hozta meg számára, amelynek tulajdonos-kiadója. „Független társadalmi és közéleti gazdasági lap”-ként nevezte önmagát, és a hetvenes évek vidéki újságírására jellemző módon még kizárólag helyi értelmiségiek szerkesztették és írták.¹⁸ Jelentős bevétel származott a hirdetések-ből, bár a századfordulóig ezek után bélyegilletéket kellett leróni. A hetvenes évek közepétől a közjogi ellenzék város- és megyeszerte tapasztalható előretörésének ellensúlyozására – amely a konkurens *Szabadságon* keresztül hatékony propagandát folytatott – a *Nagyvárad* átalakult a Szabadelvű Párt lapjává. 1873 októberétől Hügel vette át a felelős szerkesztő posztját is, és ezt élete végéig gyakorolta. Kiváló kapcsolatokat ápolt országos és megyei befolyásos politikusokkal, és maga köré gyűjtötte a helyi intelligenciát, a jogakadémia tanárait, jó nevű ügyvédeket, városi vezető tisztviselőket, és így várospolitikai akciók sora indult meg a társadalmi lap hasábjain. A *Szabadsággal* való versengés mind a lap szellemi színvonalának, mind a kiadó-tulajdonosnak jót tett. Példányszáma vidéki viszonylatban meglehetősen magasnak tekinthető, 1876-ban 1650–1900 példányszám között mozgott. A gyümölcsöző és rugalmas együttműködés eredményeként Hügel lapja a Szabadelvű Párt helyi irányítóival egyeztetve helyet cserélt a rivális *Szabadsággal*, és 1887-től, bár a kormányzó párthoz lojális maradt, de hivatalos jellege helyett ismét szabadabb szelleművé vált. Virágzó cége működésének 1890-ben bekövetkezett, váratlan halála vetett véget, a *Nagyvárad* című lap azonban egészen a második világháborúig fennállt.

Egyéni aspirációk, közösségi attitűdök, hálózatok a századfordulóig

A század utolsó évtizedeiben a nyomdatulajdonosok számára a nagyvállalkozóvá váláshoz vezető lehetséges utat szinte egyedül az újságkiadás jelenthette. A századvégre Kolozsvár közel 50 000 lakossal rendelkezett, és ez érződött az üzleti vállalkozások jellegén és súlyán is. A meglévő kettő mellett három újabb könyvkereskedés is nyílt, vagyis a város polgárai keresletükkel egy időben több üzletet is el tudtak tartani.¹⁹ Fejér Vilmos és Gombos Ferenc mellett, akik a nagy múltú református kollégium és a katolikus líceum nyomdáit bérelték és korszerűsítették, Ajtai Kovács Albert 1882-ben új nyomdát alapított. Mind jobban élesedett a harc a vállalkozók között a megbízások elnyeréséért. A különböző hivatalok, intézmények versenyeztették a cégeket. Jól érzékelhető ez az Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsának iratanyagából, ahol megbízás elnyerésért a Gombos-féle nyomda, az 1860-as években alapított, majd az 1880-as évektől újból fellendülő vállalkozás, Gámán János örökösének nyomdája, az *Ellenzék* című napilapot kiadó Magyary Mihály nyomdája, és egy újonnan alapított cég, Stief Jenő könyv- és lapkiadó vállalata egyaránt versenybe szállt. Nem ritka az „önkéntes” felajánlás, a konkurens cég nem egészen tiszta eszközökkel kipuhított ajánlata alá ígérés, a rágalmozás.²⁰

Ajtai Kovács Albert cége a századfordulóra a város legjobban felszerelt nyomdájává vált, két gyorssajtóval, minőségi betűkészlettel, ahol egyszerre 20-25 szedő működött. A tulajdonos üzemét „Magyar Polgár” nyomdának nevezte el, mivel ennek a lapnak egyben tulajdonosa is volt. A *Magyar Polgárt* K. Papp Miklós, örmény kereskedőcsaládból származó, irodalmi ambíciókat is ápoló termékeny közíró és szépíró, valamint szerkesztő indította el 1867-ben. Első szerkesztője és tulajdonosa élvezte a Balközép Párt helyi vezetőinek, nemkülönben Tisza

¹⁸ FLEISZ János, *Az erdélyi magyar sajtó története (1890–1940)*, Pécs, 2005, 71–74; INDIG, *i. m.*, 31–39; LÁNG József, *A „Nagyvárad” huszonhat éve = Hírlapjaink*, II, Bp., 1896, 1–10; *A Nagyvárad hatvanéves jubileumi albuma 1870–1930*, Nagyvárad, 1930, 11–12.

¹⁹ Demjén és Stein mellett Horatsik János, Fabritius Henrik, és a Lehmann–Baldi cég nyitott üzletet. DBSM GR/F 14, GGR/L 329. GR/H 1792.

²⁰ ERE Levéltár I.101/97 iratcsomó; GÁMÁN József, *Kolozsvári kereskedők és iparosok név- és lakásjegyzéke*, Kolozsvár, 1890, 25, 66; *A Kolozsvári kereskedelmi- és Iparkamara jelentése 1878*, Kolozsvár, 1879, 193–195.

Kálmánnak, Bartha Miklósnak, Ugron Gábornak politikai, eszmei támogatását. A lap pártpolitikai szerepén túlmenően fontos szócsovévé vált az Erdély gazdasági és társadalmi felzárkóztatását igénylő csoportoknak. Kifejezésre jutatta ezt a lap címdoldalán megjelenő jelszó, „a mi végcé-lunk az elpolgárosodott magyarság”. Egész Erdély-szerte, de a fővárosban és Romániában is olvasták. Az alapító K. Papp Miklós halála (1880) után vette át a lapot Ajtai K. Albert, aki egyébként addig a K. Papp-féle nyomda, azaz a katolikus liceumi nyomda helyettes vezetője volt. Apja még könyvkötőmester, ő a nyomdász mesterséget kitanulva mintegy öt és fél évig járta Európa nagy könyves városait. Megfordult Berlinben, Stuttgartban, Zürichben és Párizsban is. Pesten műkönyvkötészetet nyitott, és 1871-ben tért haza Kolozsvárra. Ő csak névleg volt az újság szerkesztője, a tényleges szerkesztést Hegyesy Vilmos végezte. Kolozsvár két vezető napi-lapja, a *Kolozsvári Közlöny* és a *Magyar Polgár* – mindkettő kormánypárti lévén, egyesült 1887-ben *Kolozsvár* néven, amely ezentúl szintén itt jelent meg. A *Magyar Polgár* nyomdájából került ki a századvégi Erdély tudományos könyvészetének és folyóiratanyagának gerince. Ajtai nyomdája a kolozsvári egyetem fő nyomtatója volt.²¹

1880 közepétől Temesváron a fellendülés újabb jelei markánsan rajzolódtak ki. 1848 táján a városban mindössze egy nyomda és 2 könyvkereskedés létezett, 3 hírlap jelent meg. A század végére a nyomdák száma tizenkettőre emelkedett, a városban számos könyvkereskedés műkö-dött, 26 lap, folyóirat jelent meg. Kétségkívül mindhárom területen érezhető a túlszaporodás és ebből következően a hullámzás, de a tendencia egyértelmű. A családi vállalkozások íve rajzoló-dik ki Uhrmann Márton tevékenysége nyomán. A tekintélyes lippai patrícius családból származó Uhrmann a városban először mint üvegkereskedő működött és az első Temesvári Takarékpénz-tár megalapításából tevékenyen vette ki részét (1846). Az ötvenes évek végén papírkereskedést nyitott és Hazay Vilmos nyomdással szövetkezve lapkiadásba kezdtek. Legtekintélyesebb vál-lalkozása a *Temesvarer Zeitung*, amelynek tulajdonjogát 1864 végén 12 000 forintért vásárolta meg. A *Temesvarer Zeitung* a legnagyobb múlttal rendelkező lap volt és 1860-ig a Szerb Vaj-daság és a Temesi Bánság fennállásáig a kormány hivatalos lapjaként működött. A térség visszacsatolása után elvesztette ezen jellegét. Uhrmann többszöri megszakítással a szerkesztést irányította is. A lap egyértelműen a Deák-párt irányvonalát követte és ez idő tájt fő feladata az volt, hogy a Bánság német többségű lakosságát megnyerje a liberális szellemiségű magyar tö-rekvéseknek. A helyi Lloyd Társulat, a Bánsági Kereskedelmi- és Iparbank révén az újságnak a kiegyezés idején az egész Délvidéket érintő kérdésekben nagy befolyása volt. Az újság nemcsak szerkesztőt, hanem nyomdát is többször váltott, mivel időközben Uhrmann nyomdát is szerzett. A lapot egy időben nyomdatulajdonos társával, Blau Manóval állították elő. Idővel a lap tulaj-donjogát átruházta leányára, Máriára és vejére, Heim Antalra.²² A kiadóhivatal vezetését azon-ban megtartotta magának, és élete végéig felügyelte a lapot (1897). Kis szünet után az újságot fia, Uhrmann Henrik nyomdájában nyomták. Ő a családi vállalkozás részeként a jól bejáratott papírkereskedést vezette, és egy kisebb *à la minute* amerikai típusú nyomdával is rendelkezett. 1888-ban árverés útján újabb nyomdát vett és a kettőt egyesítve a város egyik fontos üzemévé fejlesztette. A belvárosi, Balázs téri épületben két gyorssajtó, két lábmeghajtású taposósajtó működött, s több mint 2 millió ív papírt használt fel. A családi tulajdonban lévő *Temesvarer Zeitungot* a vej, Heim Antal a nyolcvanas évek közepén újra fellendítette. 8000 forintért meg-vette a *Südüngarischer Lloydot* és beolvasztotta az előbbibe. Megnyerte a lapnak a Lloyd eddigi agilis szerkesztőjét, Barát Ármint. Az újság a Délvidék német nyelvű, de magyar érzelmű sza-badelvű középosztályának, elsősorban értelmiségieknek, az iparos-kereskedő vállalkozóknak a vezető lapja. 1912-ig maradt az Uhrmann–Heim család tulajdonában, amikor is Heim a több mint három évtizeden át tartó vállalkozást felszámolta. A nyomdát és a lap tulajdonjogát eladta,

²¹ FERENCZI, 13. jegyzetben *i. m.*, 107, 114; SZINNYEI, *i. m.*, X. köt., 352–356; GYALUI Farkas, *A kolozsvári napisajtó a nyolcvanas években = Újságíró almanach*, Kolozsvár, 1927, 105–110; GULYÁS Pál, *Magyar írók élete és munkái*, I, Bp., 91–92.

²² Heim Antal nagyszentmiklósi iparoscsaládból származott. Tisztként szolgált, majd a temesvári postánál töltött be hiva-talt. *Temesvarer Zeitung*, 1864/242, 1; 1867/100, 1; 1897/191, 1–2; *Neue Temesvarer Zeitung*, 1873/220, 3.

és tisztes öregségben visszavonult. Az újság a *Neue Temesvarer Zeitung*gal fuzionált, és ezentúl jogutódként továbbra is *Temesvarer Zeitung* néven jelent meg. Ekkor alakult a Temesvári Lapkiadó Rt. 40 000 korona alaptőkével, amelynek fő részvényesei a város nagyiparosai és nagykereskedői.²³

Nagyváradon a kereskedő családból származó Laszky Ármin Budapesten az Athenaeum nyomdájában kezdte meg pályafutását, majd művezetőként Hügel nyomdájába került. De nagyobb tervei is voltak. Nagybátyja, Haas Gottlieb örökségének köszönhetően 10 000 forint tőkével nyomdát alapított és lapkiadáson gondolkozott. A Szabadelvű Párt helyi vezetőivel megállapodva 1874-ben létrehozta a város második modern napilapját, a *Szabadságot*. Változatos gazdag híryannyal, pontos rovatolással, színvonalas gazdasági-pénzügyi rovattal, helyi vonatkozású, színes újdonságokkal indulásakor heti négyszer négy oldalon 6 krajcárért jelent meg. A váradi szerkesztőségekben először itt használtak távirót és telefont. A tulajdonos kezdettől fogva tudatosan élt a reklámfogásokkal, lapja utolsó oldalán a nyomdáját reklámozta, amely a kor csúcstechnológiájának megfelelően több rotációs géppel működött. Ezenkívül 2 gyorsajót, 1 kézisajót üzemeltetett. Személyzete 32 főből állt. Az újság első oldalán teljesen szokatlanul, a vezércikkben és a tárcán keresztül átlós irányban vörössel szedve ez állt: „aki olvassa, fizessen elő”, illetve „aki előfizet, terjessze tovább”. Merész újítással a szerkesztőség Kossuth utcai épületének homlokzatán a századforduló idején, fénytranszparensen a legújabb hírek voltak olvashatók.

Az 1877-es választásokat követően – amikor megerősödtek a Szabadelvű Párt pozíciói – mint hivatalos pártlap a város legerteljesebb és legnagyobb súllyal bírósági napilapjává vált. Ettől kezdve önálló vezércikkírói is voltak a lapnak, így Beksics Gusztáv, jó nevű nemzetgazdasági író és Hegedüs Sándor. A modern újságírói műfajokat gyakorolták, és riportban leplezték le a városi takarékpénztár üzemeltetését, vezércikkben és külön tudósításokban emelték ki a tisztaeszlári perben a vérvád tarthatatlanságát. A század utolsó évében Laszky Nagy Endrét szerződtette először törvényszéki tudósítónak, majd színházi referensként. Hegyesi Márton szerkesztő mellett Bíró Lajosra bízta a szerkesztés napi munkáját, a lapnak másfél évig munkatársa lett Ady Endre. Míg a többi helyi lapnak a fővárosban külön tudósító dolgozott, addig a *Szabadság* fiókszerkesztőséget tartott fenn. Laszky nagyvonalú kiadó volt, nem sajnálta az anyagi áldozatot Mikszáth vagy Jókai egy-egy eredeti kéziratának a megszerzéséért. Idővel mindenki, akinek valami köze volt a nyilvánossághoz, valamilyen módon kapcsolatban állott a lappal. A három legjelentősebb váradi napilap közül a *Szabadság* – elsősorban mint pártlap – a legnagyobb hirdetési bevételekkel rendelkezett. Ezek főleg állami megbízások (például a MÁV-tól), valamint megyei, fősolgabírói és jegyzői hirdetések. Ezenkívül átalányok a bankoktól és biztosítótársaságoktól, amelyek éves pénzügyi mérlegüket, közgyűléseik időpontját tették közre, és ez évi 500–600 korona hasznot hozott.

Laszky a Szabadelvű Párt országos prominens politikusával, elsősorban a Tiszákkal ápolt szoros kapcsolatot. A városi politizálásban törvényhatósági bizottsági tagként, főleg pénzügyi és közigazdasági kérdésekben vitt irányító szerepet. Váradon történő megtelepedésétől kezdve a Kereskedelmi és Iparkamara tagja, 10 évig pénztárosa volt. A Kereskedelmi Csarnok igazgatótanácsában is tevékenykedett, valamennyi jelentős országos szakmai szervezetben aktív szerepet töltött be, alapító tagja volt a Vidéki Hírlapírók Szövetségének, tagja az Otthon Írók és Hírlapírók Körének, és a Magyar Lapkiadók Országos Szövetségében Wolfner Tivadar mellett, vidéki-ként ő volt a másik alelnök. A nyomdatulajdonosok Országos Árszabály Bizottságában fontos egyensúlyozó szerepet töltött be. Úgy a városi, mint a hitéleti jótékonyági egyesületekben is

²³ Az újság 40 éves jubileuma alkalmából a lapnak a magyarosodásban, a német lakosság akkulturációjában, asszimilációjában betöltött jelentőségét a *Pressburger Zeitung*hoz mérik. Vö. *Temesvarer Zeitung*, 1891/1, 1; 1891/3, 1; 1901/1, 1–2; 1912/220, 1; 1920/6, 3; *Geschäftsadressbuch von Südbungarn 1890*, kiad. STRASSER Albert, TOKÁR János, Temesvár, Temesvári Kereskedelmi és Iparkamara, 1890, 255, 361; Alexander KRISCHAN, *Die Temesvarer Zeitung als Banater Gschichtsquelle 1852–1949*, München, 1969, 24–49; BERKESZI, *A temesvári könyvnyomdászat...*, 15. jegyzetben i. m., 27–28, 77–83.

tevékenykedett, árvaházaknak, iparosok segélyező egyesületének, népkonyhának aktív segélyezője volt. Cégét 1915-ben 100 000 korona alaptőkével részvénytársasággá alakította át.²⁴

Összegző gondolatok

Eddigi kutatásaink nyomán bizonyos tendenciák körvonalazódnak, amelyek megengednek óvatos megállapításokat.

Elsőként említendő mindhárom város befogadó jellege, évtizedeken átívelő, országosan is jelentős szívó hatása. Mint láttuk, mindhárom városban a század első felének könyveseire a családi alapon működő vállalkozások a jellemzőek. Legtöbbjük kereskedőként indult és az első három évtizedben a megélhetés miatt, a könyv mellett nemritkán egyéb portékák (gyógyszer, pipere, kávé) árusítására is kényszerültek. Később a profil letisztult és az újdonságokra alapozó könyvüzlet mellett antikváriumot és kölcsönkönyvtárat is üzemeltettek. Kiegészítő tevékenységként leggyakrabban papír- és írószerkereskedést tartottak fenn. Azok tudtak hosszabb távon fennmaradni, akik a kereskedést az 1840-es évektől iparúzó tevékenységgel fejlesztették tovább, nyomdát alapítottak vagy béreltek. Vállalkozásaik volumene ekkor nem lépte túl a kiskereskedelmi-kisüzemi szintet. Üzletükben 2-3 segédet alkalmaztak, a nyomdában a személyzet nem haladta meg az 5-7 főt (2-3 szedő és nyomtató, 1 korrektor), ezzel el tudták látni a városi igényeket. A kalendáriumok, naptárak és imádságoskönyvek mellett saját kiadású munkák megjelentetésére törekedtek. Ezek szerzői a helyi tudósok, tanárok, tisztviselők, a városi, megyei nemesi-értelmiség. Ez a helyi intelligencia, karöltve a megyei birtokos arisztokráciával, a polgárosodó városi lakossággal Kolozsváron és Nagyváradon az 1840-es években több könyvüzletet tudott fenntartani, kiadványaik többsége is magyar nyelvű. A legbátrabbak már lapkiadással is próbálkoztak.

Ezeknek a cégeknek a többsége, még azok is, amelyek a forradalom idején politikai értelemben kiadványaikkal exponálták magukat, túlélte az azt követő, válságos másfél évtizedet. Az első nagyobb átrendeződés jelei, összhangban az országos tendenciával, a gazdasági fellendüléssel a generációs váltásban, a szakmai utánpótlás merítési bázisában az 1860-as, 1870-es évektől érzékelhetők. A több generáción át működő szolid vállalkozások egy része a kibontakozó konkurenciaharcban nem tudott alkalmazkodni, nem bírta a versenyt. Ebben számos egyéni, személyi döntési tényező, sorsmotívum is közrejátszott (Klapka, Förc), de legtöbbször azon múlt, hogy a cégalapító utódai, özvegye, fia nem kívánt, vagy nem tudta a vállalkozást megfelelő színvonalon továbbvinni. Ennek esett áldozatul Nagyváradon a háromgenerációs Tichy-féle nyomda, Temesváron Beichel József és a Hazay Testvérek vállalkozása. A vállalkozók új nemzedéke van előretörőben, amelyek egy része változatlanul a német etnikumhoz tartozó bevándorló, többségük másodgenerációs zsidó.

A gründolási folyamat új kihívásokat és kitörési pontokat kínált a szakma számára, hogy megteremthessék a nagyobb volumenű vállalkozás alapjait. A különböző kereskedelmi, ipari vállalatok, hitelintézetek, az állami, megyei és városi hivatalok, kulturális, oktatási intézmények tömeges méretekben igényelték a legkülönbözőbb nyomtatványok, üzleti számlakönyvek, fuvarkönyvek, élelmiszercímkék, hirdetmények, plakátok előállítását. Nem véletlen, hogy ezt a profilt a könyvkiadásban ekkor élen járó, nyomdával rendelkező legsikeresebb fővárosi cégek, mint Emich, Légrády, Heckenast és társai nagyvállalati működésük idején is megőrizték, mint állandó megrendelést hozó, szilárd bevételt jelentő ágazatot. Míg azonban a fent nevesített cégek az ebből származó jövedelmeiket az 1840–1850-es évektől következetesen, és eleinte nem kis kockázatvállalással könyvkiadásba fektették, megteremtve az ipari méretű modern magyar könyvkiadás alapjait és ennek eredményeként vállalatbirodalmaikat, addig ezek a lehetőségek a vidéken élő vállalkozó számára nem voltak adottak. A könyvkiadás az 1870-es években a hazai

²⁴ LAKOS Lajos, *Laszky Ármin = A Szabadság negyvenéves jubileumi albuma 1874–1914*, Nagyvárad, 1914, 3–146; INDIG, 16. jegyzetben *i. m.*, 34–39, 45, 49–50, 83–84, 88–89; *Magyar Pénzügyi Compass 1917–1918*, 2. rész, 798; FLEISZ, *Város...*, 4. jegyzetben *i. m.*, 157–160; FLEISZ, 18. jegyzetben *i. m.*, 69–70; LÖWY, 6. jegyzetben *i. m.*, 85–86.

piac felvevő kapacitásának viszonylag szűk keresztmetszete miatt egyre jobban Budapestre összpontosult. A legjelentősebb fővárosi vállalkozók az üzemszerű tervezésre álltak át, amelynek során a könyv előállításának szellemi, technikai, kereskedelmi forgalmazási fázisait egyesítették, tervszerűen felépítették, összehangolták. Az évente maximum 10-25 kiadvánnyal megjelenő vidéki kiadó eleve lépéshátrányba került, nem képződött elegendő tőkeereje beruházásra, újabb munkák piacra bocsátására. Ilyen jellegű tevékenységük továbbra is a helyi munkák megjelenetésére korlátozódott.

Ezek száma ugyan a három város közül leginkább Kolozsváron, a városban működő nagyszámú felsőoktatási intézmény, kiváltképp az odatelepülő egyetem, a tudományos műhelyek, egyesületek, társaságok, egyházmegyei intézmények révén bővült, spektruma is szélesedett, de a fővárossal ellentétben a nagyvállalkozói lét megteremtéséhez nem biztosított kellő alternatívát. Erre tipikus példa a kolozsvári Stein cég esete, amely mint családi vállalkozás 1835-től a világháborúig folyamatosan jelen volt a város életében.

A súlypont az 1870-es, 1880-as évektől a kereskedelemről egyértelműen az ipari tevékenységre tevődött át. A nyomdák kapacitása az ipari-kereskedelmi cégek megrendelése révén bővült, már nemcsak a várost és a megyét látták el nyomtatványaikkal, hanem egy egész régiót. Temesvár esetében ez a teljes Délvidéket jelentette. Temesváron és Nagyváradon ekkor több nyomda kezdte meg működését, közel azonos kapacitással. Átlagban 2-3 gyorsajtot működtettek, 20–40 munkást alkalmaztak, elérték a középüzemi szintet. Viszont nehézséget jelentett, hogy a hetvenes évek végétől az állami intézmények hivatalos nyomtatványaik előállítását a fővárosba központosították, és ezáltal a vidéki könyvnyomdák jelentős megrendelésektől estek el. Bár ezen a vidéki nyomdatulajdonosok tiltakozása ellenére átmenetileg enyhítettek, de egészen a világháborúig a fővárosi nyomdák erős konkurenciát jelentettek – elsősorban utazó ügynökeik révén, akik az újfajta nyomtatványok terítésében megelőzték a kevésbé mozgékony vidéki nyomdákat.

A vidéki vállalkozások számára a kiteljesedést, megizmosodást a század vége felé egyértelműen a lapkiadás jelentette. A nyitott szellemű, polgárosodó városi közönség, a vidéki városok sorában, talán Pozsonyt leszámítva, egyedülálló módon, évtizedeken át párhuzamosan el tudott tartani 3-4, olykor 5-7 napilapot, hetilapok, folyóiratok tucatjait. E tekintetben Nagyvárad vitte az úttörő szerepet, ahol az 1870-es években innovatív szellemű, céltudatos vállalkozó laptulajdonos típusok jelentek meg, mint Hügel (*Nagyvárad*), Laszky (*Szabadság*), Fehér Dezső (*Nagyvárad* *Napló*), többségük zsidó származású volt. A közkeletű vélekedéssel szemben, amely az egész szakmára általánosít, az első megközelítésben úgy tűnik, hogy Temesváron ezeket a pozíciókat részben német patricius családok sarjai tartották kézben, például Uhrmann-Heim (*Temesvarer Zeitung*), a Steiner testvérek (*Délvidéki Ellenőr*), míg Kolozsvár vezető lapjainak tulajdonosai, például a *Magyar Polgár*nak Ajtay Kovács Albert, az *Ellenzék*et pedig Magyary Mihály adta ki.

A lapkiadás a század végére jó üzletnek bizonyult. Jelentős bevételek származtak a hirdetésekben, főleg az állami, megyei megbízásokból, a városi jegyzőség közleményei, hirdetései révén. A bankok, biztosítótársaságok, ipari vállalatok itt tették közzé éves közgyűléseik időpontját, pénzügyi mérlegeiket, és ezért tekintélyes évi átalányt fizettek a lapoknak, ily módon a város gazdasági ereje, súlya tükröződött és visszahatott erre az üzletágra. A lapok emellett még párttagmozgatókat is élveztek. Mindez azt is jelentette, hogy a kiadó-tulajdonos érintkezésbe lépett országos, megyei, városi prominens politikusokkal, jelentős kapcsolati tőkét épített ki a legbefolyosabb ipari és bankkörökkel, maga köré gyűjtötte a helyi intelligenciát, a jó nevű ügyvédeket, tudósokat, felső szintű iskolák tanárait, a város vezető tisztségviselőit. Ez utóbbi réteget, mint külső és belső munkatársat is megnyerte a lapnak. Így váltak a lapok a legkülönbözőbb megyei, városi, olykor a regionalitáson túlmutató társadalompolitikai akciók elindítójává, szervezőjévé, koordinátorává, a polgári nyilvánosság hordozóivá.

A századvég laptulajdonosai vagyonosodásuk mellett jelentős társadalmi presztízsrre is szert tettek. Számosan közülük mint virilisek, városi törvényhatósági bizottsági tagként a városi poli-

tizálásban vették ki részüket, főként közgazdasági-pénzügyi kérdésekben hallatták szavukat. Vezető pozíciókat töltöttek be a kereskedelmi és iparkamarákban. A régió lapjainak súlyát jól reprezentálja, hogy tulajdonosai országos szakmai szervezetekben (Magyar Lapkiadók Országos Szövetsége, Otthon Írók és Hírlapírók Körében) vezető tisztségeket töltöttek be, kezdeményezői, alapítói a Vidéki Hírlapírók Szövetségének, a Vidéki Nyomdatulajdonosok Szövetségének (Laszky Ármin, Láng József, Sas Ede). Mint a város prominens polgárai, mind a városi, mind a hitéleti jótékonyági egyletek aktív segélyezői. Félig ipari-kereskedelmi, félig értelmiségi szakmájukból adódóan, egyeseknél személyes inspirációk által hajtva (szépírói, fordítói, tudomány népszerűsítő tevékenység) meghatározó egyéniségeivé váltak a helyi kulturális egyesületeknek (Nagyváradon például a Szigligeti Társaságnak), útjára bocsátották a modern irodalmi kezdeményezéseket (Holnap Társaság), támogatták állandó városi szintársulat megteremtését és önálló színházépületek megépítését. (K. Papp Miklós, Fehér Dezső).

A század utolsó harmadában mind Temesváron, mind Kolozsváron és Nagyváradon könyvkereskedés és nyomda, tehát kereskedelmi és ipari vertikum működtetése a vállalkozó számára középosztályi státuszt jelentett. Középszintű nyomdaüzem fenntartása, kiegészülve napilap tulajdonlásával a felső középosztályba való emelkedés lehetőségét biztosította. De mint a példák sorozatán láttuk, a nyomdász-kiadók a családi vállalkozás keretei között a legritkábban váltak kulturális nagyvállalkozókká, a legsikeresebbek is megmaradtak a közepes üzemvitel keretei között.

Eddigi kutatásaink alapján mindössze néhány kivételt ismerünk. Mindegyik Nagyváradhoz kötődik, ahol a tőkés gazdaság ereje ötvöződve a város szellemi örökségét is hordozó századfordulós pezsgéssel, ismételten nem elhanyagolható tényezőként megemlítve a zsidók korai gazdasági térnyerését és társadalmi integrációját elősegítő mikroklímát, úgy tűnik, a másik két vizsgált városhoz viszonyítva mintegy kitermeli, illetve egy ideig a fővárosból is bevonzza az ilyen személyiségeket. Kettő közülük vállalkozásuk gerincét tekintve a sajtóhoz kötődnek és nyomdával rendelkeznek: egyikük a papírkereskedés, nyomda és papírdoboz-vállalat révén emelkedik nagyvállalkozóvá (Laszky, Sas, Sonnenfeld).

A századfordulót követő két évtizedben a vállalkozások újabb átrendeződésen mentek keresztül. E területen is terjedőben volt a kereskedelmi és banktőke bevonásával a nagyobb tőkekoncentrációt elősegítő részvénytársasági forma, de az impériumváltás alapvetően behatárolta pozícióikat.